

UOT-811.521.1.

Səhifə: 25-34

<https://doi.org/10.59849/2663-8967.2025.2.25>

Qatibə Quliyeva
AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu,
filologiya elmləri doktoru, dosent

TÜRK HÜQUQ MƏTNLƏRİNDƏ ALINMA SÖZLƏR: TARİXİ-LİNGVİSTİK YANAŞMA

XÜLASƏ

Türk xalqlarının hüquqi təfəkkürü və qanun sistemləri, qədim dövrlərdən etibarən, dilin leksik və semantik inkişafı ilə sıx şəkildə bağlı olmuşdur. Hüquq anlayışı türk mədəniyyətində yalnız idarə və nizam prinsipi kimi deyil, həm də “törü”, “yasa”, “bilig” kimi dərin mənəvi-etik kateqoriyalarla ifadə edilmişdir. Türk dövlətçilik ənənələrinin inkişafı, eləcə də hüquqi normaların sabitləşməsi nəticəsində hüquqi kateqoriyaların, bunun müqabilində rəsmi-ışgüzar yazı ənənələrinin formalaşması, onların məzmun və formaca mahiyyətinin müəyyənləşməsi, standartlaşması və dəyişməsi ilə müşayiət olunmuş, yeni anlayışlar yeni terminləri meydana gətirmişdir. Tarix boyu müxtəlif siyasi, dini və mədəni təsirlər nəticəsində türk hüquq terminologiyasında çoxsaylı alınma leksik elementlər formalaşmışdır. Bu məqalədə qədim və orta əsr türk hüquq sənədlərində xüsusilə, Göytürk, Uyğur və Qaraxanlı dövrlərinə aid mətnlərdə ərəb, fars, Çin və qismən monqol mənşəli alınma hüquqi terminlər tarixi-lingvistik aspektdə araşdırılır. Mənşəyi müxtəlif olan müxtəlif hüquq terminləri türk dilinə keçmiş, fonetik-morfoloji baxımdan uyğunlaşmışdır. Bu proses yalnız söz səviyyəsində deyil, hüquqi düşüncə tərzinin də formalaşmasında təsir göstərmişdir.

Açar sözlər: *Qədim türk dili, rəsmi-ışgüzar üslub, alınma sözlər, terminlər.*

Giriş: Lüğət tərkibinin zənginləşmə mənbələrindən biri də alınma leksik vahidlərin dilə daxil olmasıdır. Ümumiyyətlə, müxtəlif xalqların, etnosların arasında, əhatəsində baş verən mədəni, iqtisadi, siyasi, dini cəhətdən təmaslar zamanı dilin təsirlənməsi qaçınılmazdır. İctimai-siyasi, ticari-iqtisadi, mədəni, coğrafi səviyyələrdə reallaşan əlaqələr, münasibətlər və müvafiq olaraq təsirlənmələr dilin lüğət tərkibində daha çox özünü göstərir. Müxtəlif dərəcələrdə və fərqli şəkillərdə reallaşan dəyişmələr dilin lüğət tərkibində məzmun, forma və funksionallıq baxımından fərqlilik nümayiş etdirən lüğəvi dil vahidlərinin – alınma sözlərin təşkil etdiyi xüsusi bir layı əmələ gəlir. Türk dilləri də geniş və müxtəlif spektrli əlaqələr fonunda digər dillərlə (və ya bir-birləri ilə) əlaqəyə girmiş, bu əlaqələr nəticəsində söz və terminlər, ifadələr, hətta fonetik və qrammatik sistemdə təsirlənmələrlə müşayiət olunmuşdur. Ümumiyyətlə, qeyd etmək lazımdır ki, alınma sözlər etimon dilin xüsusiyyətlərini çox az hallarda qoruyur, əsasən reseptor dilin fonetik, qrammatik qaydalarına uyğunlaşır, keçdiyi dilin özəlliklərini daşıyır. Xüsusən bunu vurğulamaq lazımdır ki, qədim türk hüquq mətnlərinin, eləcə də rəsmi-ışgüzar üsluba dair sənədlərin dilində işlənən alınmalar göstərir ki, müxtəlif dillərdən alınan leksik vahidlərdə fonetik-qrafik, morfoloji dəyişmələr baş vermişdir.

Ümumiyyətlə, sözlərin bir dildən başqa dilə keçməsi prosesi bütün dünya dillərinə xas olsa da, bu prosesin özü hər bir dildə müxtəlif istiqamətlərdə reallaşır. Faktlar və tədqiqatlar göstərir ki, bir dilə alınma leksik vahidlər həm şifahi, həm də bir başa əlaqələr (rəsmi, yazılı) ünsiyyət yolu ilə keçə bilər. “*Dilə şifahi şəkildə daxil olan sözlər, bir qayda olaraq, onları qəbul edən dil tərəfindən mənimsənilir. Yazılı, rəsmi vasitələrlə dilə nüfuz edən sözlər, yəni elmi, bədii ədəbiyyat, rəsmi-ışgüzar yazışmalar, tərcümə əsərləri vasitəsilə keçən vahidlər daha ləng mənimsənilir, uzun müddət mənbə dilin orfoqrafiya və qrammatik qaydalarını mühafizə etməsi baxımından istisnalar təşkil edir*” [24, s.138]. Qədim türk yazılı abidələrinin, xüsusən də hüquqi mətnlərin dilinə nəzər saldıqda hüquqi nizamı və iqtisadi zəmini olan dövlətin yaranması

kontekstində dildə dəyişmələr baş verdiyini, yeni bir qatın – ictimai-siyasi leksikanın, hüquqi anlayışlar məcmusunun formalaşma və inkişafını izləyirik. Norma sabitliyinə və kateqoriyalaşmağa doğru gedən türkcədə məfhum və istilahlardan yaranma üsul və vasitələri də müxtəlifdir. Şifahi və ya yazılı, məzmun və formaca təsnif edilə biləcək alınma sözlər həm də mənbə dillərin, vasitəçi dillərin müxtəlifliyi ilə də qruplaşdırıla bilər. Dilin lüğət tərkibinin mənşəyi məsələsinə toxunan və dilimizdəki alınma sözlərdən bəhs edən N.Məmmədli, ümumiyyətlə, “*alınma və alınma söz – anlayışlarının mahiyyətə fərqli olduğunu, alınmaların mədəniyyət anlayışı*” olduğunu, “*bilavasitə dil əlaqələri nəticəsində*” baş verdiyini, yaxud “*bu proses ərazi yaxınlığı ilə də şərtləndiyini*” qeyd edir, “*alınmalara bilinçvizm şəraitində interferensiyanın ilkin forması kimi baxmağın mümkünlüyünü*” göstərir [21, s.767]. Alim daha sonra E.M.Axunzıyanovun fikirlərinə istinad edərək, alınma sözlə əcnəbi sözün eyni mənada işlətmənin doğru olmadığını söyləyir, bunu onunla əlaqələndirir ki, “*əcnəbi sözlərdən fərqli olaraq alınma sözlər ədəbi dildə normalaşmış, sabitləşmiş, lüğət tərkibinə daxil olmuş sözlərdir*”. Əcnəbi sözlərə isə nisbətən geniş mənaya malik olan, assimilyasiya olan, lakin bu prosesi tam başa vurmayan, “*şifahi nitqdə və bədii dildə üslubi zərriyyətlə istifadə edilən xarici dil ünsürləri*”dir [21, s. 767-768].

Qədim türk hüquq mətnlərinin, eləcə də rəsmi-işgüzar üsluba dair ilkin qaynaqların dilinin lüğət tərkibi hər iki məqamı özündə ehtiva etməsi baxımından diqqəti cəlb edir. Belə ki, abidələrin dilində artıq dilin özünəməxsus qaydalarına, dövrün mövcud dil normalarına uyğunlaşan, dildə oturuşan alınmalarla birlikdə, üslubi zərurətdən doğan, mətnin məzmun və janr tipologiyasından asılı olaraq istifadə edilən əcnəbi dil elementlərini müşahidə edirik.

“*İnsan təbiətində hazır şəkildə verilənlərlə kifayətlənməyərək yerin təbiətinə güclü təsir göstərərək onda öz məqsədlərinə uyğun olan yeni-yeni dəyişikliklər edir*” [13, s. 18]. Bu zaman dilin özünün adlandırma bilmədiyi və ya adlandırmaq üçün tənbellik etdiyi məfhumun adını başqa dildən alır, bu alma prosesi bəzən müvəqqəti, bəzən uzunmüddətli və bəzən də əbədi olur. Lakin bütün hallarda alınma leksik vahidlər dilin zənginləşmə mənbələri arasında xüsusi yerə sahibdir.

Dil nə qədər zəngin, anlayışları, təbiətdə var olan və baş verənləri ifadə etmək qabiliyyətinə malik olsa da, bəzən hər hansı bir əşyanı, yeniliyi, məfhumu sözə çevirə bilmir, ona fonetik cild verə bilmir, adlandırma bilmir, hər hansı fəaliyyəti əks etdirən uyğun ekvivalent söz tapılmaz və ya olmur. Bu zaman hər hansı bir prosesi ifadə edən, dərk edilən, lakin adlandırıla bilinməyən anlayışı bildirən söz başqa dildən alınır.

Qədim türkcə rəsmi-işgüzar üsluba dair mənbələrin dilində işlənən alınma leksik vahidləri müəyyən prinsiplər və müddəalar əsasında təsnif etməli olsaq, aşağıdakı mənzərə alınır:

1. Mənşəyinə görə alınmalar;
2. Semantikasına görə alınmalar;
3. Quruluşuna görə alınmalar.

Təsnifatın birinci bölgüsünə aid olan mənşəcə alınma sözlər türk dillərinin ən qədim dövrlərindən başlayaraq hansı dillərlə təmasda olduğunu, hansı dillərlə söz mübadiləsinə girdiyini, bu prosesin tarixən hansı səviyyələrdə (dillərə və dövrlərə görə azalma və ya çoxalma, hansı söz qruplarını əhatə edən leksik vahidlərə) üstünlük verilməsini əyani şəkildə göstərir. “*Dillərdə yer alan alınma leksikanın çəkisi, onun aktiv lüğət fondunda işləklilik vəziyyəti, habelə mənimsəmə periodları arasında fərq baxımından təhlillər burada yekincisliyin müşahidə edilmədiyini söyləməyə əsas verir*” [12, s. 148] ki, bu xüsus müxtəlif dövrlər, mərhələlər, tarixi hadisələr, dillərarası əlaqələr fonunda tədqiq edilən abidələrin dilində aydın nəzərə çarpır. Məsələni belə bir müqayisə ilə aydınlaşdırmaq:

Ümumiyyətlə, qədim türkcənin mənşə baxımından təsvirini verməzdən əvvəl, bunu qeyd edək ki, alınma sözlərin dilə daxil olması təkcə ictimai-siyasi, mədəni münasibətlər zəminində gerçəkləşmir, həm də hər iki dil müxtəlif səbəblər və fərqli şərtlər altında qarşılaşmalı olur, ortaq mühitdə mövcudluqları, istifadəsi, müəyyən linqvistik xüsusiyyətlərin qarşılıqlı təsiri, bir-birinə əksi və ya köçürülməsi ilə də reallaşır [2, s.137]. VIII, hətta VI-XII əsrlərdən başlayaraq XII əsrlər də daxil olmaqla tarixi proseslər, ictimai-siyasi-iqtisadi, mədəni əlaqələr çoxşaxəli anlayışların işləkliyini təmin etdiyi ki, qədim türkcədə fərqli semantik sahələrə aid alınmaların, xüsusən çin və

monqol leksik interferensiyalarının kəmiyyətə çoxalmasını da şərtləndirmişdir. Müqayisə üçün qeyd edək ki, əgər çin-monqol mənşəli alınmaların həcminin müəyyən dövrlərdə, xüsusən VI-VIII, X-XII əsrlərdə işləklilik səviyyəsi fərqlidir. Hətta X-XII əsrlər qədim türk yazılı abidələrinə diqqət etdikdə görürük ki, çin mənşəli sözlərin sayı, kəskin azalmış, monqol mənşəli sözlərdə düzxətli inkişaf davam etmiş, ərəb-fars mənşəli alınmalar isə kəmiyyətə çoxalma baş vermişdir. Digər tərəfdən qeyd edək ki, dildə ümumməişət səviyyəsində alınmaların epizodikliyi, qədim türkcədə orta əsrlərə nisbətən müəyyən dərəcədə saflığı bir daha təsdiq edir ki, alınmalar lokal səciyyə daşımış, bundan əlavə söz alma prosesində, əlbəttə, dini etiqadların tez-tez dəyişməsi, dini-mədəni tolerantlıq faktoru inkar edilə bilməz.

Dillərin bir-birilə əlaqələri və bu kontekstdə türk dillərində dil təması məsələsinə toxunan L.Yohanson müxtəlif səviyyəli əlaqələrdə dilin struktur xüsusiyyətlərinin qeyri-lingvistik elementlərə nisbətən üstünlük təşkil etdiyini qeyd edir və kopyalama modelini irəli sürür. Digər tərəfdən bu prosesdə həm də uzun və davamlı zaman müddəti, eyni zamanda əlaqələrdəki sıxlığın da mühüm amillərdən olduğunu göstərir [18, s.26]. Hətta dil əlaqələri fonunda türk dillərinin tədricən bir-birindən uzaqlaşdığını vurğulayan L.Yohanson türk dillərinin “*ən uc bölgələrdə – Şərqi Asiya ilə Qərb, İran və Slavyan dünyasında, İslam ilə Bizans sərhədlərində*” və s. mədəniyyət vasitəsilə dil əlaqələrində olmuşdur. Bununla da türk dilləri İran, Monqol, Ural və Slavyan dilləri ilə olan saysız əlaqələrində həm “alıcı”, həm “verici” vəziyyətində idi. Oturaq əhali ərəb-farsdan, köçərilər isə monqolcadan olmaqla türk dillərinin hamısı alınma sözləri sərbəst şəkildə qəbul etmişlər [18, s. 25]. Məsələyə qədim türkcə kontekstindən baxıldıqda Göytürk, Uyğur və Qaraxanlı imperiyalarının hakimiyyəti zamanında mədəni, siyasi-ictimai əlaqələrin yönü, sıxlığı və səviyyəsi fərqli olduğu kimi, dil əlaqələri də çeşidliliyi və meyillənmələrin dərəcələri ilə seçilir.

Türk dillərinin mühafizəkarlığı və bu mühafizəkarlıqdan doğan möhkəm qaydaların mövcudluğu və dəyişməzliyi interlingvistik əlaqələrdə türk dilinin vahidliyini, bütünlüyünü qoruya bilirdisə də, türk xalqlarının, etnoslarının hərəkətliyi, türk dilinin də istifadə arealının həm genişlənməsinə, həm də regional olaraq qeyri-sabitliyinə gətirib çıxarırdı ki, bu da öz növbəsində “*dil şəcərəsi baxımından bir-birləriylə əqrəba olduqları halda fərqli istiqamətlərdə dəyişkən inkişaf yolu ilə az və ya çox dərəcədə bir-birindən uzaqlaşmışdılar*” desə də, L.Yohanson bunu da əlavə edir ki, *həm bütünlükləri, həm də çeşidlilikləri ilə çox heyratamizdirlər*” [18, s.25]. Bu fikirə N.Cəfərovun dəqiq və məntiqli təsbiti ilə nöqtə qoymaq olar: “*Türklər nə qədər müxtəlif coğrafiyalarda yaşasalar da, nə qədər müxtəlif tayfalardan, boylardan ibarət olsalar da, ruhən (o sıradan da “dil ruhu” baxımından) bütöv hadisədirlər*” [6, s.18-19].

Qədim türklərin Şərqi Türküstan coğrafiyası əhatəsində yaşayan və hind-Avropa dilləri ailəsinə daxil olan irandilli xalqlarla, eləcə də toxarlar, monqollar, soqdilər, çinlilərlə mədəni-siyasi, iqtisadi təmasda olması, fərqli müstəvilərdəki əlaqələr zəminində Göytürk və uyğurca qonşu xalqların dilinə təsir etdiyi kimi, bu dillərdən də türk dillərinə kifayət qədər söz, o cümlədən sözlər keçmişdir. Qədim dil faktları göstərir ki, abidələrdə işlənən alınma leksik vahidlər dövrün mədəni-ictimai həyatını əks etdirməklə yanaşı, qədim türklərin müxtəlif xalqlarla informasiya mübadiləsində olduğunu ortaya qoyur. Mənbə dildən alınan söz öz orijinalından çox zaman fərqlənir. Ş.H.Qəribova alınma sözlərin xüsusiyyətlərinə toxunaraq “alınma sözün dilə keçidi və bu prosədə keçdiyi dilin əsas normativ qaydalarına uyğunlaşması sonrakı mərhələdə alınmanın dilin milli sözləri ilə eyni status qazanmasına səbəb ol”duğunu yazır [13, s. 315] və daha qonra qeyd edir ki, “alınma sözlər ilk öncə xarici formasını dəyişərək daxil olduğu dilin fonetik xüsusiyyətlərini qəbul etmiş, sonrakı mərhələdə mənə sferasında dəyişikliklərin baş verməsinə də səbəb olmuşdur” [13, s. 316]. Həqiqətən də, türk dillərində alınma leksik vahidlərin fonetik-semantik inkişafına nəzər saldıqda bəzi səs, forma, mənə dəyişmələrinə məruz qalan alınma sözlərin alıcı dilin qaydalarına uyğunlaşaraq, yaşamaq hüququ qazandığını və bu prosesin uzun bir dönmə əhatə etdiyini görmək mümkündür. Alınma sözlərdə ən mühüm fonetik adaptasiya xüsusiyyətinin “*onların müəyyən qisminin tranzit dilin təsirinə məruz qalması*” [9] olduğunu vurğulayan S.Əliyevanın fikrinə perefraz olaraq əminliklə qeyd edə bilərik ki, qədim türkcədə işlənən əksər alınma mənşəli leksik vahidlər, terminlər türkcənin fonetik xüsusiyyətlərinə uyğun

olaraq dilin məxrəcinə yaxınlaşmış, nəticə olaraq mənbə dildəki orijinal forması ilə imla, bəzi hallarda semantik fərqliliyə gətirib çıxarmışdır.

Qədim türkcə rəsmi-hüquqi mətnlərin lüğət tərkibinin mənşə baxımından incələnməsi bu fikrimizi sübut edir. Mətnlərin dilində daha çox çin, monqol, soqd, toxar, tibet, sanskritcədən alınma terminlərin işlənməsi qədim türklərin bu dillərin daşıyıcıları olan xalqlarla ictimai-mədəni, siyasi-iqtisadi əlaqə qurduqlarının göstəricisi kimi xarakterizə oluna bilər. Qeyd etmək lazımdır ki, müxtəlif dillərdən alınan, rəsmi-işgüzar üslubu, hüquqi, ictimai-siyasi təfəkkürü əks etdirən terminlər türk dilinin semantik potensialına da təsir edir, bəzən bu sözlər dildə yaşamaq haqqı qazanır, bəzən isə yerini ya milli qarşılığına, ya da fərqli dildən alınan başqa leksik vahidə verir.

Qədim türkcədə özünü göstərən çincədən alınmalar, bəzi tədqiqatçıların da qeyd etdiyi kimi [19, s. 317; 23, s. 3] məhdud sayda olsa da, uzun müddətli qonşu olmaları, hərbi-siyasi, iqtisadi-ticari, mədəni-ictimai əlaqələr qədim türk dilinə çin mənşəli sözlərin daxil olmasına zəmin yaratmışdır. Qeyd edək ki, çincədən alınan sözlər, demək olar ki, tematik olaraq zənginlik nümayiş etdirsə də, daha çox hərbi-siyasi, adminstrativ – rəsmi, ticari sahəni əhatə edir:

totok → *tutuk* əskəri başçı; *puav tshav* → *baο çao* – kağız pul, *put zhong* → *buçun* hökmsüz, *etibarsız*; *zhen* → *həqiqi, əsl, doğru*; *chao çuv* → *qəbz, sənəd*; *guān* → *kuan rəsmi*; *bir növ pul vahidi*; *kou fa* → *kuypar* “cəza rüsumu, cərimə”; *bāo rén* → *paoşın*, zəmin; *tong qu* → *tuşu* müştərək borclu (ortaq kreditor); *yang* → *yañ* qəlib, törə, adət-ənənə; *yañlıq* → *yang* (çin) + *-lıq* törəyə görə, adət-ənənə əsasında və s. [3, s. 118, s.116-117, s.223, 346, s.165-169].

Çincə ilə türk dili həm tipoloji, həm də genetik olaraq fərqli dillərdir. Tamamən fərqli ailələrə daxil olması, hətta birinin amorf, digərinin iltisacı dil olması onlar arasındakı söz keçidini bir növ kopyalama üsuluna istiqamətləndirmişdir. Lakin bu kopyalamada alıcı dilin bütün qaydaları öz əksini tapır, öz təsirini göstərir: Məs: çincə vergi mənası verən *tian zu* sözü türkcəyə keçir və “tintsuy” formasına düşür və türkcənin fonetik, qrammatik qanunları sözü milliləşdirir və sonra mənimsəyir. Türklərin ən qədim dövrlərdən Çin dövlətləri ilə müxtəlif səviyyələrdə olan əlaqələri (həm sülh, həm də müharibə şəraitində) onların mədəni, siyasi, iqtisadi həyatlarında çarpazlaşmalara səbəb olduğu kimi, dillərində, xüsusən də ticarət və mədəni həyatdakı yeniliklərlə zəngin olan çin dilinin lüğət tərkibindən türkcəyə sözlərin keçməsi təbii sayılmalıdır. Bu səbəblər arasında coğrafi yaxınlıq və zaman-zaman birinin digəri üzərindəki dominantlıq da diqqətdən qaçırılmamalıdır. Uyğur alimi A.İnayət türk dillərində və çincədə olan bəzi oxşar leksik vahidlər haqqında araşdırma aparmışdır və əsrlərə söykənən türk-çin əlaqələrinin kökündə siyasi, mədəni, iqtisadi münasibətlərin dayandığını qeyd edərək bir sıra sözlərdə paralelliyyəni olmasını elə bu dərindən və qədim tarixlə bağlayır [17, s. 1399-1408]. Qədim uyğur dilində çincədən alınan sözləri “Xuanzang bioqrafiyası”nın leksikası kontekstində ələ alan M.Ölmez hətta çin dilinin tarixinin, onun səs sisteminin tarixi inkişafını öyrənmək baxımından qədim türkcədə olan çincə alınmalar hesabına mümkün olduğunu yazır. Müəllif statistik tədqiqat apararaq özündən əvvəl B.Sonqorun 1952-də yazdığı “*Tanq dövrü uyğur dilində çincə alınmalar*” adlı [9] məqaləsində uyğur mətnlərində 194+50 çin mənşəli sözün işlənilməsi haqqında fikrinə etiraz edir; sadəcə “Xuanzanq”ın bir-neçə bölməsində bu sayın 190-ı keçdiyini yazır, uyğurca bütün mətnlər nəşr edilmədiyini üçün bu haqda dəqiq və son fikir söyləməyin yersiz olduğunu bildirir [22, s.109-110] ki, fikrimizcə bu bir qədər mübahisəlidir. Təbii ki, uyğurcanın Göytürk dilinə nisbətən alınmalarla daha zəngin olduğu fikri qəbul ediləndir. Çünki ədəbi mətnlərin bir hissəsinin tərcümə olduğunu nəzərə alsaq və qədim-türkcə, uyğurca rəsmi-hüquqi sənədlərin dilində işlənən çox sayda çin dilindən alınan leksik vahidlərin statistik təhlilini aparsaq, o zaman əslində çin dilindən alınan sözlərin müəyyən məhdudiyətlə işləndiyini, müəyyən sahələrlə bağlı olaraq istifadə edildiyini, hətta alınan leksik vahidlərin zaman keçdikcə tamamilə mənbə dildəki sturktur-semantik kökündən qopduğunu görə bilərik. Əlimizdə olan rəsmi-işgüzar sənədlərin statistik təhlili göstərir ki, bu mətnlərdə çin mənşəli alınma sözün miqdarı 200-ü ötmür.

A.İnayət bəzi araşdırmaçıların, xüsusən də çinmeyilli türkoloqların bəzən ifrat dərəcədə eyforiyaya qapılaraq, bir çox bənzər, leksik paralellik təşkil edən sözlərin çin mənşəli olduğuna dair fikirlərinə etiraz edir, “*çin mənşəli olaraq göstərilən bəzi kəlmələrin çincə hansı sözdən gəldiyi dəqiq deyil, göstərilən istinadlar ziddiyyətlidir, səthi tədqiqatlarla bir çox bənzər sözləri*

çin dilinə aid etməyə ehtiyac yoxdur” yazır [17, s.1399-1408], Çin tarixində Altay dil ailəsinə mənsub türk, monqol və mancurların yüzillər davam edən dövlətlər qurduğu faktını irəli sürərək, türk dilinin həmişə “alıcı”, çin dilinin “verici” olmadığını, tarixin müxtəlif dövrlərində çin dilinə də bir çox türkcə sözün keçdiyini əlavə edərək “*bo – big – bəy, deng – teng – dənk – tən*); *dong – ton – don*; *jia – kap – qab*; *vhen – çin – çin, vhenvhu – yençü – inci*; *ge – kes – kəs*; *bi – bıçaq*; *bo – bol, cox*; *bo – bez, (böz – qəd. uyg)*; *po – bozmak – pozmaq*” və s. bu kimi sözlərin ilk baxışdan bənzər olduğunu, lakin bu bənzərliyin əksərən təsadüflüyünü qeyd edir, böyük hissəsinin Türkiyə türkcəsi başda olmaqla bir çox türk dillərində işləndiyinə işarə edərək türk mənşəli, bəzilərinin ərəb-fars mənşəli olduğunu yazır [17, s.1399-1408].

Yuxarıda verilən və əsasən qədim türkcə rəsmi-hüquqi sənədlərin, eləcə də XI-XII əsrlərdə Qaraxanlı türkcəsində (Xaqaniyyə → Xarəzm) yazılan əsərlərin dilindən seçdiyimiz çin mənşəli sözləri fonetik cəhətdən dəyişən sözlər, leksik cəhətdən dəyişən sözlər; komponentlərdən biri türk, digəri çincə olan sözlər kimi müşahidə edirik: burxan “büt; heykəl”; çin “həqiqət, gerçək” çin sözlər doğru sözlər; toyın “*rahib, kafirlərin din adamı*” -toyın burxanka yüküdü [10, s.147, s.479 / 383]; üyük “hərf, heca”- “*bu ne üyük ol*” [10, 48/34]

Tarixən bir çox xalqlarla, sıx, davamlı və uzun dövrləri əhatə edən əlaqələri olan türklər eyni kökdən gəlmiş monqol – tunqus – mancur dilləri ilə də qarşılıqlı təsirlərə məruz qalmışdır. Altay, pratürk dövrləri üçün xarakterik olan monqol, tunqus – mancur elementləri türkcənin sonrakı mərhələlərində leksik qatda daşlaşmış, dilin tarixi inkişafının müxtəlif dövrlərində ədəbi dil səviyyəsində işlənmişdir. Bu sözlərin əksəriyyəti fonetik, leksik dəyişmələrə uğramış, bəzən mənbə dildən belə daha yüksək funksionallıq göstərmişdir: “*aka*” *ağabəy, yaşlı, qohum*, “*büdrə*” *sürüşmək, ayağı ilişmək*, “*car*” (*çəkmək*) *xəbər, hadisə*, “*ceren*” *ceyran, keyik*, “*çilav*” *cilov, daruğa “darğa”*; “*ulus*” *milət, ulus* və s. [3, s.290, s.137,].

Qədim türkcə rəsmi-hüquqi mətnlərin təhlili göstərir ki, alınmalar eyni zamanda türkcənin özünəməxsus leksik vahidləri ilə də müşayiət olunur, bəzən müxtəlif dillərə aid olan bir-neçə leksik vahid paralel işlənir. Qeyd etmək lazımdır ki, əski türkcə rəsmi-işgüzar üsluba aid terminologiyada özünü göstərən bu cür leksik variantlılıq kortəbii dil əlaqələrinin nəticəsi kimi meydana çıxmışdır.

Türklərin məlum olan “*ən qədim dövrlərdən etibarən dünyaya açıqlığı, qonşu etnoslarla, xalqlarla sıx iqtisadi, siyasi və mədəni münasibətlərindən*” bəhs edən akademik N.Cəfərov bu faktların “*türklərin çinlilərlə, iranlılarla, yunanlarla, romalılarla, slavyanlarla, germanlarla, ərəblərlə, ümumiyyətlə, həm şərq, həm də Qərb xalqları, sivilizasiyaları ilə qarşılıqlı əlaqələri barədə tarixi tərkibi mümkün olmayan geniş məlumatlar verdiyini yazır*” [7, s.37, 245]. Bu kontekstdə, əlbəttə ki, üslub, janr tipologiyasına görə fərqli olan qədim türk yazılı abidələrinin dilinin söz varlığı, lügət tərkibi mənşə və məzmun baxımından rəngarənglik əsk etdirir. Və qeyd olunduğu kimi “*türklərin, monqolların və tunqus-mancurların eyni mənşəliliyindən*” doğan bir çox paralel elementlər sadalamaq olar ki, bunların başında monqol dilinə aid olan sözlər qrupu gəlir. VIII-XII əsrlər rəsmi-hüquq sənədlərinin dilində kifayət qədər alınma (və ya elə hər iki dilin eyni kökdən gəlmişini, qohum olduğunu nəzərə alsaq leksik paralellik kəsb edən) sözlərin olduğunu görmək mümkündür. Bu sözlər məişətlə, gündəlik həyatla bağlı məfhum, əşya və hadisələri ifadə etməklə bərabər, həm də rəsmi-işgüzar üslubun müxtəlif janrlarına uyğun söz ehtiyatını təşkil edir. A.Qəribli qeyd edir ki, Altay dil birliyindən ayrıldıqdan sonra türk dillərinin differensiasiyası fonetik əlamətlərdən daha çox, digər linqvistik göstəricilər üzrə baş verir. Bu mülahizə ona görə doğrudur ki, diferensiasiya nə qədər özünəməxsus təzahürlər fonunda irəliləyərsə də (Göytürk, Uyğur, qırğız daha sonra Qaraxanlı), müəllifin qeyd etdiyi kimi “*öz materiya*”sı baxımından, fonetik, leksik və qrammatik cəhətdən “*türkcə*” idi və bu “*türkcə*” *türk-monqol, tunqus-mancur birliyindən* doğan ortaqlıq elementlərlə zəngin idi. Və bu zənginlik ortaqlıq sözlərdə, bu gün monqol, tunqus-mancur dilindən alınmalar dediyimiz leksik qatda özünü tam mənasıyla təqdim edir [20, s. 29].

G.Güner türk-monqol dil əlaqələrinə toxunaraq yazır: “*türk və monqol tayfaları bəzən bir-birinə yaxın, bəzən də uzaq coğrafiyalarda yaşasalar da, bu, əsrlər boyu davam etmişdir. Təbii ki, bəzi dövrlərdə münasibətlərin zəiflədiyi dövrlər də olub. Bununla belə, iki dil arasında*

əlaqələr intensiv olub, heç vaxt kəsilməyib, hətta dillərin lüğət tərkibi müəyyən zaman dilimlərində bir-biri ilə qarışmışdır” [15, s. 20]. Bu söylənilənləri möhkəmləndirən və eyni zamanda türk-monqol dil əlaqələrinə qohumluq zəminində baxan, qədim türkcədəki monqol mənşəli hesab edilən sözlərin türk mənşəli olması ehtimalının yüksək olduğunu yazan C.Klausonun fikirləri isə zənnimizcə, daha məntiqli və müəyyən mənada bu istiqamətdə irəli sürülən hipotezlərə nöqtə qoyandır. C.Klausonun fikrincə, qədim türkcədə monqol mənşəli sözlər yoxdur. Bu sözlər hər iki dil üçün ortaqdır və XIII əsrə qədərki dövrlərdə qədim türkcə mətnlərdə qeyd olunanlar türk mənşəli, qədim türk mətnlərində qeyd olunmayanlar isə monqol mənşəli kimi araşdırılmalıdır [8, s. 177].

Beləliklə, ortaq kökdən (qohumluqdan), çox uzun və müxtəlif diapazonlu (substrat – dominant və s.) əlaqələr zəminində qədim türk rəsmi-ışgüzar üsluba dair mənbələrin dilində monqol, tunqus-mancur mənşəli sözlərə müxtəlif tematik qruplara aid aşağıdakı nümunələri göstərmək olar:

acırğa – çöl turpu; açuğ – açaq – hədiyyə, ərməğan [5; 209]. Bu söz “Kutadqu Bilig”-də “xaqanın bəxşişi”, “nemət içində yaşamaq” mənalarında işlənir [3, s. 63].

akta – aqta – axta; alban – xidmətlə ödənen bir vergi adı (5, s.10); arılgahu – “ölçmək, hesablamaq” [5, s.9]; *arsı = irji [monq] – öyrədən, müəllim* [5, s. 21, 98]; *barka – barqa – birkä – bärkä – qamçı – barka = moğ* [210, 34, s.13; 5, s. 39, s.44].

Monqol dilindən keçən sözlərə aşağıdakıları misal göstərmək olar:

bor – “şərab”; bor(luk)çı – şərabçı – [3, s.158, s.238, Rasch. I, №50]. Bu leksik vahid 10-də “*Bor bolmadıp sirke bolma*” iafdəsində “bor” şəklində “şərab” anlamında işlənmişdir [10, III, s.119, 121].

dudurga – “düyü” ~ duturğan → tuturğa düyü mənasında işlənən söz 10-də – “*tuturkan*” şəklində keçir [10, I, 521].

Äm / Em- sözü qədim türkcədə dərman, müalicə vasitəsi mənasındadır. Sənədlərin dilində sadəcə bir yerdə işlənən *äm* sözü burada da dərman, çarə mənasındadır [3, s.308, 5, s.71]. Söz “Altun Yaruk”da da işlənmişdir: *em yürünteg* “əlac, dərman, vasitə, tədbir mənasında [AY, s. 51]; 10-də: *em – dərman, ilac* [10, c. I, s.38, s.95, s.407; 10, II – 363; 10, III – 157, 10, s.17]; *emçi – dərman düzəldən, əczaçı* [10, c. I, 38; 10, s.17].

Monqol dilində *maçağ* “oruc” mənasında *baçağ* şəklində işlənən dil vahidi manixey dinini qəbul etdikdən sonra türk dillərinə keçən sözlərdəndir. Boşah → paçağ şəklində olan söz tədricən uyğurcada “baçağ” şəklinə düşərək “oruc” ritualını ifadə etmişdir [5, 30]; 10-də “baçak” şəklində işlənmişdir [10, c. I, 411]. *meçin – “meymun”* heyvan adı bildirən söz həm də təqvim ilini bildirir. 10-də “biçin” şəklində [10, c.I, s.346, s.409] keçir. *Biçin yıl* 12 illik təqvimdə illərdən birinin adı [10, c. I, s.346, s.409.].

Monqol dilindən keçən *nükür – nökör* sözü “dost” mənası verir [3, s.248]. Qədim türkcədə isə leksik-semantik dəyişimə uğrayaraq xidmətçi, iş görəni mənalarında işlənmişdir və qeyd edək bu söz müasir dövrə qədər öz işləkliyini itirməmişdir.

Kalan, kalan+-lıq (türkcə) sözü monqol dilindən keçmiş, vergi adı bildirir, düzəltmə forması isə vergi toplanan yer, vergiyə tabe ediləcək yer mənasında işlənmişdir.

Bu sözlər göstərir ki, diferensiaslaşmadan sonra belə türk – monqol – tunqus – mancur dillərindəki dil xüsusiyyətlərində, eləcə də leksik tərkibdə paralelliklər qalmaqda idi. Leksik tərkibin həm milli, həm də alınma layları, onların rəngarəng leksik-semantik palitrası qədim türk dilinin söz varlığının zənginləşmə mənbələri, yolları haqqında ədəbi dilin leksik normalarının səviyyəsi barədə kifayət qədər tutarlı dil faktlarını ehtiva edir.

Ə.Abdullayevin Azərbaycan-monqol dil əlaqələrinə aid apardığı araşdırmalar əsasında gəldiyi nəticəyə görə “*Altay dilləri uzaq keçmişdə qohum dillər olmuş, bu qohumluq xüsusiyyətlərini dilin müxtəlif yaruslarında qoruyub saxlaya bilmişdir*” [1, s. 282]. Monqol-türk dil əlaqələrindən bəhs edən araşdırmalarda statistik məlumatlar da kifayət qədər verilmişdir. Türk alimi Tuncer Gülensoy türkcədəki monqol elementlərindən bəhs edərkən, onları digər dövrlərdə hansı fonetik tərkibdə və leksik məzmununda izləndiyini də qeyd edir, monqolca

olduğuna əmin olduğu (hətta bəzi məqamlarda düşündüyü) 250-dən çox sözün monqol – uyğur və müasir Türkiyə türkçəsi ilə müqayisələrini aparır [11, s.235-259].

Qədim türkcə rəsmi-işgüzar sənədlərin dilində sanskritcədən, soqdicədən, toxar dilindən alınan leksik vahidlər də işlənmişdir: Sanskritcədən: *bor/satış üçün şarab, kuvar, kuvpar/ pul cəzası*; Toxar dilindən: *künçit / küncüt və s.*

Ümumiyyətlə, Qədim türk hüquq mətnlərin leksik mənzərəsindən aydın olur ki, Göytürk və Uyğur dövrlərində əsas hüquqi terminlər türk mənşəli idi (törü, yasa, bilig, kut, el), lakin müxtəlif mədəniyyətlərlə təmasdan sonra terminoloji təbəqələşmə yaranmış, çin, monqol, sanskrit, toxar dillərindən alınma lüğət vahidləri türk dilinə keçmiş, xüsusən də ərəb-fars terminləri daha çox dini-hüquqi sferanı ifadə etmişdir. Beləliklə, türk hüquq dili iki təbəqəli sistem qazanmışdır: yerli hüquqi terminlər milli dövlətçilik və adət hüququnu ifadə edir, alınmalar isə beynəlmiləl hüquq ideyaları və dini hüquq normalarını çatdırırdı. Alınma sözlərin leksik-semantik cəhətdən, linqvokulturoloji müstəvidə tədqiqi bu vahidlərin türk dilinə kor təsir kimi deyil, funksional inteqrasiya yolu ilə daxil olduğunu sübut edir.

Qədim türkcənin, eləcə də hüquq mətnlərinin dilinin leksik tərkibinin tarixi-müqayisəli, etimoloji və semantik analiz üsulları əsasında təhlili alınma sözlərin yayılma səbəbləri, onların semantik uyğunlaşma mexanizmləri, fonetik və morfoloji adaptasiya proseslərini müəyyənləşdirməyə kömək edir. Tədqiqatlar göstərir ki, alınmalarla eyni zamanda türk mənşəli sözlər də paralellik kəsb etmiş, hətta bəzən müxtəlif dillərə aid leksik vahidlər müvazi olaraq aktiv şəkildə işlənmişdir. Nəticə etibarilə demək olar ki, qədim türk hüquq mətnlərində işlənən alınma sözlər türk hüquq sisteminin zəifləməsinə deyil, onun konseptual və leksik baxımdan zənginləşməsinə səbəb olmuşdur. Bu fakt, türk dillərinin tarixi inkişafında hüquq leksikasının beynəlmilləşmə meyillərini nümayiş etdirir və türk hüquq dilinin yalnız milli deyil, həm də ümumdünya hüquq mədəniyyəti kontekstində formalaşdığını təsdiqləyir.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Abdullayev, Ə.Z. Azərbaycan dili məsələləri. Bakı: Bakı Universiteti nəşriyyatı, 1992, 282 s.
2. Aksan, D.N. Her yönüyle dil . Ana Çizgileriyle Dilbilim / D.N.Aksan. – Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2020, 244 .
3. Arat, R. R. Eski Türk hukuk vesikalaları // JSFO. Sitzungsberichte der 6. arbeitstagung der PIAC. Helsinki: TKA, I/1, 1964. s.11-77.
4. Berker K. Eski Uygur Türkçesi Hukuk Belgeleri, TDK Yayınları, 2021, 1072 s.
5. Caferoğlu, A.İ.. Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü. Ankara: TDK Yayınları, 2011. b. 2, 320 s.
6. Cəfərov, N.Q. Azərbaycanşünaslığın əsasları. Bakı: Pedaqogika, 2005. 256 s.
7. Cəfərov, N.Q. Türkologiyaya giriş. Bakı: Elm və təhsil, 2016, 248 s.
8. Clauson, G. The Earliest Turkish Loan Words in Mongolian. Harrassowitz Verlag, 1959. Central Asiatic Journal, Vol. 4, No. 3. pp. 174-187
9. Csongor, B. Chinese in the Uighur Script of the T'ang – Period // Acta Orientalia Academiae scientiarum Hungaricae, 2, 1952. pp. 73-121.
10. Ercilasun, A. B., Akkoyunlu Z. Kaşğarlı Mahmud: Divanu Lugati't-Turk. Giriş-Metin-Çeviri-Notlar-Dizin. Ankara: TDK, 2014.1098 s.
11. Ercilasun, A.B. Kaşğarlı Mahmud: Divanu Lugati't-Turk. Giriş-Metin-Çeviri-Notlar-Dizin. Ankara: TDK, 2014, 1098 s.
12. Əliyeva, S.N. “Kitabi-Dədə Qorqud” un mürəkkəb feilləri. Bakı: Elm və təhsil, 2017, 376 s.
13. Əliyeva, Z.M. Dil sisteminin konseptuallaşma və kateqoriyalaşma problemləri. Bakı: Zərdabi NƏŞR MMC, 2022. 320 s.
14. Gülensoy. T. Eski ve Orta Türkçede Moğolca kelimeler ve Moğolca – Türkçe müşterek kelimeler üzerine notlar // – Ankara: Türkoloji dergisi, 1974, s. 235-259.
15. Güner, G. Codex Cumanicus'ta Moğolca Alıntı Kelimeler Üzerine Yeni Bir Yaklaşım // – Ankara: Gazi Türkiyat-Türkoloji Araştırmaları Dergisi, – 2017. s. 20, – s. 9-24.
16. Həsənli-Qəribova Şəbnəm. XIII-XVI əsrlər türk dillərində elmi üslub. Bakı, Elm, 2025, 480 s.

17. İnayət, A. Türkiyə Türkçesi ve Çincedeki Bazı benzer kelimeler üzerine // V. Türk Dil Kurultayı Bildirileri. Ankara: 2004, s. 1399-1408.
18. Johanson, L. Türkçe dil ilişkilerinde yapısal etkenler / Çev: Nurettin Demir. 3. Baskı. Ankara: Türk Dil Kurumu, 2018. 215 s.
19. Kazımov, İ.B. Müasir türk dillərinin müqayisəli. Bakı: Elm, c. 2. 2019 .
20. Qəribli, A.N. “Türk dili”, “Türk ləhcələri” və “Türk dilləri” anlayışlarının genotipologiyası. Bakı: Elm və təhsil. 2018, 168 s.
21. Müasir Azərbaycan dili. Leksikologiya, II kitab, Bakı: Zərdabi Nəşr MMC, 2022, 1152 s.
22. Ölmez, M.. Uygurca Xuanzang Biyografisindeki çince alıntılar // Türk Dilleri Araştırmaları 4; İstanbul:1995. s. 109-143
23. Рахимов, Р.Т. Китайские элементы в современном уйгурском языке. Москва: Наука, 1970, 352 с.
24. Черепанов, М.В. Введение в языкознание: учебное пособие. Саратов: И Ц. Наука, 2011, 262 с 293.

Gatiba Guliyeva

Loanwords in turkic legal texts: a historical-linguistic approach

Abstract

The legal thought and juridical systems of the Turkic peoples have, since ancient times, been closely linked to the lexical and semantic development of their language. In Turkic culture, the concept of law was expressed not merely as a principle of governance and order but also as a profound moral and ethical category reflected in terms such as *törü* (law, custom), *yasa* (rule), and *bilig* (wisdom). The evolution of Turkic state traditions and the stabilization of legal norms led to the formation of legal categories, as well as the emergence and standardization of official-administrative writing conventions. This process was accompanied by changes in both content and form, introducing new concepts that gave rise to new terminology.

Throughout history, various political, religious, and cultural influences contributed to the development of numerous loanwords within Turkic legal terminology. The present study examines Arabic, Persian, Chinese, and partly Mongolic loanwords found in ancient and medieval Turkic legal texts, particularly those belonging to the Göktürk, Uyghur, and Karakhanid periods, from a historical-linguistic perspective. Legal terms of diverse origins entered the Turkic language and were phonetically and morphologically adapted. This process influenced not only the vocabulary of the language but also the very structure of legal thinking among Turkic societies.

Keywords: *Old Turkic language, official-administrative style, loanwords, terminology.*

Gatiba Guliyeva

Заемствованные слова в тюркских юридических текстах:

историко-лингвистический подход

Резюме

Правовое мышление и система законодательства тюркских народов с древнейших времён находились в тесной связи с лексическим и семантическим развитием языка. В тюркской культуре понятие «закон» выражалось не только как принцип управления и порядка, но и как глубокая нравственно-этическая категория, воплощённая в терминах *törü* (закон, обычай), *yasa* (правило) и *bilig* (мудрость). Развитие традиций тюркской государственности и стабилизация правовых норм привели к формированию юридических категорий, а также к становлению официально-деловой письменной традиции. Этот процесс сопровождался изменениями содержания и формы, появлением новых понятий и, соответственно, новых терминов.

На протяжении истории под воздействием различных политических, религиозных и культурных факторов в тюркской юридической терминологии сформировалось значительное количество заимствований. В данной статье исследуются арабские,

персидские, китайские и частично монгольские заимствованные юридические термины, встречающиеся в древних и средневековых тюркских правовых памятниках, особенно относящихся к эпохам Гёктюрков, Уйгуров и Караханидов, в историко-лингвистическом аспекте. Разноязычные юридические термины проникали в тюркский язык и адаптировались в фонетическом и морфологическом отношении. Этот процесс оказал влияние не только на словарный состав языка, но и на формирование самой структуры правового мышления тюркских обществ.

Ключевые слова: Древнетюркский язык, официально-деловой стиль, заимствованные слова, терминология

Çapa tövsiyə edən: *AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu*

Rəyçilər: *professor İ.Məmmədli
fil.e.d., dosent Ş.Həsənli-Qəribova*